

A TÁRSADALMI MOZGALMAK SZEREPE A DEMOKRATIKUS POLITIKAI RENDSZER INTÉZMÉNYESEDÉSÉNEK FOLYAMATÁBAN MAGYARORSZÁGON*

Az utóbbi néhány év dinamikus változásokkal terhes társadalom- és politikatörténete bizonyosan sokáig foglalkoztatja majd a magyar és a nemzetközi társadalomtudományt. A lezajlott társadalmi-politikai változások szokatlan, a korábbi mintáktól eltérő jellege megnehezíti, hogy a hagyományos, illetve az eddigiekben használt kategóriarendszereket alkalmazzunk elemzésükben és magyarázatukban. A rendszerváltásban nem elhanyagolható a társadalmi mozgalmak szerepe, amely azonban miként más társadalmi-politikai átalakulások elemzésekor is, többnyire háttérben marad a szervezeti és strukturális elemek vizsgálata mögött.

A társadalmi mozgalmak elemzése nem könnyű feladat, hiszen *dinamikus, „fluid”, a társadalmi struktúra és a társadalmi folyamatok határán álló, a mobilizációhoz, a társadalmi erőforrások gyors és célirányos „mozgatásához” kötődő képződmények*. Szerepüket gyakran eltakarja a párt- az egyesület- és az érdekképviselő-kutatásnak a politikai szervezetre orientált szemlélete, vagy a szociológiai csoportelemzés, illetve olyan makrokategóriák differenciálatlan alkalmazása, mint a civil társadalom. *A mozgalmak mint a mikro- és a makrofolyamatok összekötő láncszemei a diskurzuselemzés, az akciókutatás, a politikai szubkultúrák elemzése kapcsán kerülnek előtérbe.*

A modern társadalmakban a társadalmi-politikai mozgalmak a változó társadalmi problémák és konfliktusok alakulásának, illetve a politikai lehetőségstruktúrák megszabta politikai térnek a függvényében dinamikusan változó „szektort” alkotnak.

A mozgalmak szektora a politikai rendszer differenciált, különféle mozgalmotípusokat magába foglaló sajátos „szegmentuma”, amely a politikai nyomásgyakorlás céljából közvetlenül mozgósítja a társadalom tagjait a szervezett és intézményesített politikai formák (pártok, érdekképviselők, önkormányzatok stb.) által elhanyagolt, avagy nem megfelelően intézményesítette témákra. A társadalmi mozgalmak változó összetételű szektora minden demokratikusan szervezett modern társadalomban fontos funkciót lát el, hiszen az intézmények sehol sem képesek a folyton változó társadalmi igényeket adekvát módon követni.

* A tanulmány a Central European University Research Support Scheme támogatásával készült. Megírásához a cikk végén közölt bibliográfián kívül felhasználtam a mozgalmak dokumentumait, sajtódokumentációját, illetve az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Karának Politológia Tanszékén a „Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás” című tantárgy keretében készült hallgatói munkákat.

A társadalmi-politikai mozgalmak a politikai rendszer mobil tényezői, amelyek gyorsan abszorbeálják az új problémákat és igényeket, és intenzív és direkt mobilizáció révén politikai nyomást gyakorolnak a rendszer szervezettebb, ám kevésbé mobil és flexibilis aktoraira, a pártokra, az érdekképviselői szervekre, és a különböző szintű képviselői és igazgatási szervekre. Kevésbé szervezett jellegük következtében a mozgalmak nem olyan hatékonyak a politikai problémák megoldásában, mint a pártok, de laza szerveződésük és gyorsabb reagálásuk következtében annál gyorsabban tudnak „rámozdulni” az új társadalmi problémákra és igényekre. Általában nem közvetlenül maguk adnak megoldást az általuk felvetett problémákra, hanem politikai nyomásukra az adott témát vállaló politikai szervezetek kényszerülnek kialakítani azt. A társadalmi-politikai mozgalmak így fontos „jelző” funkciót látnak el a modern demokráciákban a társadalom és a politikai szervezetek közötti közvetítésben.

A mozgalmi szektor a modern társadalmakban

— A modern társadalmakban a mozgalmi szektor *plurális és differenciált* szerkezetű, a különféle mozgalmak és mozgalmatípusok sokaságát és sokféleségét foglalja magába.

— A „demokratikus”, a „civil” mozgalmak mellett az őket ellenző és velük szemben álló totalitárius vagy autoriter, antidemokratikus „*ellenmozgalmak*” is részei a mozgalmi szektornak, amely így felöleli az összes mozgalmat, nemcsak azokat, amelyek az adott politikai rendszerben a meghatározott politikai értékeket elfogadják.

— A mozgalmi szektor a maga komplexitásában és ellentmondásosságával önmagában egyáltalán *nem válságjelenség* a politikai rendszerekben; kiterjedése és fejlődése a demokratikus fejlődés velejárója, vezethet destabilizálódáshoz, ám ugyanúgy ösztönözheti a politikai innovációt és megújulást.

A mozgalmi szektor egésze természetesen nem csupán politikailag releváns vagy közvetlenül politikai orientációjú mozgalmakat foglal magába. A társadalmi mozgalmak és a kollektív cselekvés más formái azonban kölcsönösen hatnak egymásra, részt vesznek a társadalom mobilizálható erőforrásaiért folyó versenyben, a kollektív cselekvés létrejöttében, a társadalom uralkodó kulturális mintáinak formálásában, együttesen hatnak a társadalom szerkezetére, és válnak a társadalmi szerkezetváltozás hatásainak és következményeinek hordozójává. Ez az összes mozgalom látens közösségére utaló összefüggésrendszer indokolja a mozgalmi szektor kategóriájának használatát. Ez a kategória a politikai rendszer elemzésében sajátos jelentőségre tesz szert, amely abból adódik, hogy elsősorban a politikailag releváns mozgalmak közvetítenek más politikai aktorok és a mozgalmi szektor egésze között.

A társadalmi mozgalmak politikai szerepével kapcsolatosan témánk érintkezik a pártkutatás egy sor kérdésével. Különféle társadalmi mozgalmakból nagyon sokféle párt szerveződött, egy-egy mozgalom több politikai párttal működhet együtt, vagy alkothatnak akcióegységeket. Jóllehet, a modern demokráciákban az erőszakmentes

konfliktusmegoldásban a pártrendszer, az érdekképviselői szervek és az állami szervezetek dominanciája figyelhető meg, emellett azonban a folyamatban integráns szerepet töltenek be a társadalmi-politikai mozgalmak mobilizációi és politikai tiltakozása is. A konfliktusok artikulálásában a mozgalmak sajátos eszközeként alkalmazzák a politikai tiltakozás széles repertoárját. Ezzel persze nem csupán a mozgalmak élnek, hanem pártok és más politikai szervezetek is, de a mozgalmak esetében különösképpen elterjedt eszköz, mivel anyagi és személyi forrásait a szűkösség, az átmenetiség, az instabilitás jellemzi, akárcsak szervezeti formáikat, amelyek nem teszik lehetővé a forrásokkal való hosszabb távú, racionális „gazdálkodást”. A mozgalmak hatása a politika folyamatában valamiképpen a rövidzárlathoz hasonlítható: hirtelen nagy energiákat szabadítanak fel egy ponton, és ezzel akadályozzák a normál működést. A mozgalmak is egy vagy néhány konfliktus-témára koncentrálnak támogatóik energiáit, és ezzel kívánják a politika más aktorainak figyelmét ráirányítani az általuk felvállalt konfliktusra, amelyet rövid távon a tiltakozás tud a legmegfelelőbben közvetíteni.

A tiltakozási kampányokban persze mozgalmak és szervezetek együttesen is részt vehetnek, de a tipikus inkább az, hogy a mozgalmak iegykeznek a szervezetekre nyomást gyakorolni a politikai tiltakozás révén, ún. „döntési kihívással”. A politikai tiltakozásból eredő döntési kihívásokra a jelentős állami és nem állami politikai szervezetek olyan reakciókkal, döntési folyamatokkal válaszolnak, amelyek a tiltakozás nyomásának hiányában nem, vagy nem ilyen formában következtek volna be. A konfliktusok artikulálásában és megoldásában így a mobilizáció és a tiltakozás is játszik bizonyos szerepet: a társadalmi igények közvetítése hosszabb távon a politikai stabilitást segíti, még akkor is, ha rövid távon éppen a szervezetek ellen irányuló politikai tevékenységben jelenik meg.

A konfliktusok artikulálása és megoldása a plurális demokráciák működésének alapvető követelménye, egyik fő funkciójuk. A mobilizáció, az anyagi és személyi erőforrások gyors mozgósítása a fennálló politikai szervezeti kereteken kívül akkor válik szükségessé és lehetségessé, amikor a társadalmi tiltakozási potenciálok nem találhatnak megfelelő szervezeti kereteket, amelyekben artikulálódhatnak. Így például valamely foglalkozási csoport, ha követelése a munkaadók és a munkavállalók konfliktusainak kezelésére szolgáló szervezeti kereteken kívülre szorul, a mobilizáció eredményeként létrejövő politikai tiltakozással kényszerül megjeleníteni a politikában. A konfliktusok nem vezetnek minden esetben mozgalmi mobilizációhoz, hiszen megoldásukra a fennálló szervezeti-intézményes kereteken belül is sor kerülhet. A mozgalmi mobilizáció sem mindig kapcsolódik össze politikai konfliktussal. Így például vallási mozgalmak társadalmi-kulturális mobilizációja függetlenedhet a politikai konfliktusoktól. A mobilizáció sem jut el minden esetben a politikai tiltakozás artikulálásáig, hiszen nagyon sokféle társadalmi igényt közvetítő csoport tesz kísérletet arra, hogy a mobilizáció révén politikai tiltakozással nyomást gyakorolva szerezzen érvényt követeléseinek, azonban nem mindegyikük jár sikerrel, mivel nem képes megszervezni kollektív tiltakozását. Végezetül a politikai tiltakozás sem mindig szervezeteken kívül

zajló mobilizációs folyamatok eredménye, hiszen tiltakozhatnak fennálló politikai vagy más társadalmi szervezetek is. Eme distinkciókat szem előtt tartva foglalkozom a továbbiakban a konfliktus, a mobilizáció és a politikai tiltakozás összekapcsolódásának eseteivel és kombinációs mintáival, a magyar demokrácia tapasztalatai alapján.

Magyarországon a régi rendszer ellen tiltakozó mozgalmak a hetvenes-nyolcvanas években fontos szerepet töltek be a gazdaságból politikaivá formálódó rendszerváltásban. Emellett az új többpártrendszer sem csak az azt megengedő jogszabályok eredménye, hanem támaszkodik a különféle társadalmi-politikai mozgalmak előkészítő munkájára. Jóllehet, ezt a mai politikai szereposztás néha feledtetni látszik, de az új politikai pártok egy része társadalmi-politikai mozgalomként keletkezett és működött egy ideig, hogy azután többé vagy kevésbé felkészülten egyszeriben pártpolitikai szerepkörre váltson.

Megkísérlem itt röviden összefoglalni a társadalmi mozgalmak és a politikai pártok funkcionálásának néhány lényeges különbségét a politika folyamatában, mivel a pártok és a mozgalmak viszonya fontos eleme a magyar mozgalmi szektor fejlődésének.

a) A célok tekintetében a politikai pártok az ágazati politikák teljes spektrumára dolgozzák ki programjavaslataikat, amelyeket választási siker esetén a központi kormányzati, illetve a helyi igazgatási munkában kell megvalósítaniuk. Ezzel szemben a mozgalmaknak nincs ilyen „általános”, az összes ágazati politikára kiterjedő politizálási kényszerük, koncentrálhatnak eleve nagyon speciális témákra, „egyponos” követelésekre (single-issue), és nem kell céljaikat a kormányzati-igazgatási felelősség szempontjából kezelniük, ettől függetlenül, szabadon, radikálisan, fundamentalista módon politizálhatnak.

b) A modern politikai pártok racionálisan felépített, bürokratikus szervezettel rendelkeznek, amely sok vonatkozásban betagozódik a politikai rendszer igazgatási és képviselői intézményeibe. A mozgalmak intézményesedett, de nem bürokratikus szervezett kollektív cselekvésformák, amelyek kapcsolatba állhatnak formális szervezetekkel, de nem azonosulhatnak velük teljesen, hanem belső felépítésüket az informális, hálózati alapítványokhoz, kommunikációs centrumokhoz kötődő szerveződés jellemzi.

c) Az akcióformák vonatkozásában a politikai pártok az intézményes, illetve az intézmények és a társadalom között közvetítő, intermedier formákat részesítik előnyben, míg a kényszerítő, erőszakos, demonstratív, intézményellenes akcióforma alkalmazása kevésbé jellemzi a pártok, legalábbis a parlamentáris demokrácia alapelveit elfogadó, legális politikai pártok működését. Ezzel szemben a társadalmi mozgalmak, amelyek támogatóikat és aktivistáikat fundamentális céljaik minél gyorsabb megvalósítására mozgósítják, ennek érdekében széles körben felhasználják a kényszerítés, a politikai erőszak eszközeit, illetve a szimbolikus-demonstratív akcióformákat, és határozott intézményellenes stratégiákat is követhetnek, illetve akcióikban jóval nagyobb az intézményen kívüli, nem-konvencionális politikai tiltakozás szerepe.

Leegyszerűsítve három szakaszt különíthetünk el a társadalmi-mozgalmi szektorban a rendszerváltás előidézte szerep- és szerkezetváltozások hipotetikus vizsgálatára: a válság, a hatalomváltás és az intézményesedés szakaszait.

A régi rendszer *válságának* szakaszában a társadalmi mozgalmak politikája volt csaknem az egyetlen aréna, ahol az új típusú társadalmi-politikai igények megfogalmazódhattak.

A *hatalomváltás* időszaka Magyarországon rövid és intézményesített megegyezésekkel jellemezhető, amelyekben azonban nem hanyagolható el a társadalmi mozgalmak mobilizációjának szerepe. Ezek a megmozdulások más funkciót töltöttek be, mint az NDK-ban, Csehszlovákiában és Lengyelországban lezajlott hasonló tömegmegmozdulások: ott a hatalom átadásának készségét kívánták elérni, illetve kikényszeríteni, ezzel szemben Magyarországon inkább a hatalom újraelosztásának módját, mikéntjét, ütemét akarták meghatározni.

A rendszerváltás harmadik, ma is tartó szakasza az *intézményesedés* időszaka, amikor az új hatalmi struktúrákat a szabad választások kijelölte keretek között kiéplítik és stabilizálják. Az intézményesedés szakaszának kihívásai a korábban a régi renddel szemben szolidáris akcióegységet alkotó társadalmi-politikai mozgalmak differenciálódását és konfliktusait hozza magával; a korábban egyformán marginalizált, és később is együtt küzdő mozgalmak egy része vállalja a pártpolitikai formát, majd a választások eredményeinek függvényében a neki jutó parlamenti, parlamenten kívüli, illetve az önkormányzati szerepet.

Mivel az új társadalmi-politikai intézmények Magyarországon és másutt is elegendő olyan politikai problémát és konfliktust hagynak képviselő és adekvát feldolgozás nélkül, amelyek új társadalmi-politikai mozgalmak kialakulásához vezetnek, sajátos szerepcseré játszódik le.

Változó mozgalmi szektor, átalakuló konfliktusszerkezet

A társadalmi mozgalmak mobilizációja és a politikai tiltakozás felhasználása a politikai konfliktusoknak a tiltakozó csoportok érdekeit kielégítő megoldására persze nem csupán az elmúlt négy év terméke. Léteztek és működtek ezek a mechanizmusok a „kádárizmus” időszakában is, azonban sajátos, a politikai keretfeltételektől megszabott formákban, amelyek nem adtak lehetőséget nyilvános, legális és széles társadalmi mobilizáció révén politikai tiltakozás megszervezésére. A mozgalmak politikai tiltakozása a politikai-adminisztratív ellenőrzés restriktív jellege miatt csak a „második” nyilvánosságban, illegálisan, és viszonylag szűk társadalmi mobilizáció eredményeként juthatott kifejezésre. A rendszerváltás a keretfeltételek átalakításával, a restriktív ellenőrzés felszámolásával, közelítette a politikai tiltakozás hazai lehetőségeit a nyugati demokráciák mintáihoz: a mozgalmak számára mód nyílt nyilvános, legális tiltakozásra, saját erőforrásaik és céljaik függvényében szélesebb vagy szűkebb társadalmi kör mobilizálásával.

Hogyan hatott a nyolcvanas évek mozgalmaira, illetve az általuk artikulált konfliktusokra és tiltakozásokra a demokratizálódás folyamata? Az illegalitás feltételei mellett a legkülönbébb konfliktusokra szerveződött tiltakozási potenciálok között bizonyos látens közösség alakult ki a velük szemben álló hatalmi-politikai rendszer hatására, amely nagyjából azonos módon korlátozta őket a nyilvánossághoz való hozzáférésben, a mobilizációhoz szükséges szervezeti struktúrák kialakításában és anyagi források megszerzésében. Ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A demokratizálódás feltételei között a különféle mozgalmak tiltakozási potenciáljai egymás ellen is megnyilvánulnak és megszűnt a szolidaritás kényszere a számukra egyformán ellenséges régi politikai rendszerrel szemben.

A Kádár-rendszerben és a többi volt „szocialista” országban az autonóm politikai szerveződés illegalitása miatt olyan társadalmi-politikai erők is informális mozgalmak avagy szubkultúrák formájában működtek, amelyek jogállami keretek között politikai pártokat avagy érdekképviselői szerveket, illetve másfajta politikai szervezeteket alkotnak. Akkoriban ezek nem autonóm döntéssel alakították ki mozgalmi identitásukat, hanem mert az autonóm társadalmi-politikai szerveződés lehetőségének híján nem volt az adott rendszerben más választásuk. A nyilvánosság és a politikai szerveződés legális keretei lehetővé tették a korábban informálisan működő csoportok számára az intézményesedést pártok, avagy más politikai szervezetek formájában. Az új rendszer kihívást jelentett a korábbi illegális, informális mozgalmi szektor résztvevői számára: szervezeteket alkotnak, feladják a mozgalmi identitást, avagy tovább működnek mozgalomként. Persze voltak olyan kezdeményezések is, amelyek egyik vagy akár mindkét területen kudarcot vallottak. A korábbi konfliktusokra kialakult mobilizációk és tiltakozási potenciálok keresték a helyüket az új rendszerben. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan, új konfliktusok keletkeztek, amelyek új mobilizációs és tiltakozási formákat hívtak életre.

Az elemzések kevésbé foglalkoznak a rendszerváltásnak a mozgalmi szektorra gyakorolt hatásaival, holott ez szerves összefüggésben van a pártrendszer kialakulásának folyamataival, illetve az érdekképviselői szervek és az egyesületi „civil” szektor problémáival, és lényeges eleme a politikai részvétel és a politikai kultúra világának, illetve a politikai konfliktusmegoldási rendszernek.

Tekintsünk át a mozgalmi szektor átalakulására néhány közismert példát, amelyek szemléltetik a korábbi konfliktuspotenciálok eltűnését vagy megváltozását a demokratizálódás hatására. A különféle mozgalmak az új feltételek között eltérő módon fejlődtek tovább. Így például a Magyarországon is jelentős, és az összes volt „szocialista” országban is megszerveződött polgárjogi „ellenzék” tiltakozása a rendszerváltással funkcióját és talaját veszti a demokratizálódással párhuzamosan. Ez együtt járhat azzal, hogy a korábbi politikai szubkultúrák hálózata nyilvános szervezetekben intézményesítésül a politika piacán. Magyarországon ez a folyamat közrejátszott két, az 1990-es választásokon a parlamentbe is bekerült liberális ellenzéki párt, az SZDSZ és a Fidesz létrejöttében. Mindkét párt politikai vezetésében és „értelmiségében” jelen vannak, főleg az alapítás és a kezdetek időszakában, a volt „ellenzéki”

mozgalmak aktivistái. A két egymással szemben önálló profilra törekvő ellenzéki liberális párt létrejöttében és elkülönülésében nem elhanyagolható a szerepe a különböző politikai generációknak, az ellenzéki mozgalmak eltérő szubkultúráinak. Míg az SZDSZ esetében az a generáció dominál, amely már a hetvenes évektől rendelkezik a politikai tiltakozás tapasztalataival, addig a Fidesz esetében a nyolcvanas évek szakkollégiumai, illetve a béke- és környezetvédelmi mozgalmak bizonyos csoportjai töltötték be kezdeményező és bizonyos fokig meghatározó szerepet a párt kialakulásában és fejlődésének kezdeti szakaszában.

Az SZDSZ és a Fidesz kezdeteinél bábáskodó polgárjogi tiltakozó hálózatok funkciói és politikai tere a demokratizálódás kibontakozásával párhuzamosan csökkennek, de nem tűnnek el. A stabil nyugati demokráciákban is jelen van a különféle specifikus témákra orientált, illetve általános irányultságú polgári jogvédő szervezetek és mozgalmak sokaságát felölelő szektor. A megváltozott keretfeltételek azonban a régi típusú „ellenzéki” politizálás mobilizációs és tiltakozási tapasztalatai „hagyománnyá” nemesednek, amelyek reaktiválhatók a demokratizálódással fellépő problémák megoldására, illetve az antidemokratikus irányzatokkal szemben. Ezt a hagyományt több mozgalom, illetve szervezet közvetlenül avagy közvetve vállalja az utóbbi négy évben Magyarországon (például: Fekete Doboz, Beszélő, Amnesty International, Katalizátor Iroda, Demokratikus Charta, Tégy a gyűlölet ellen, Wallenberg Egyesület). Ugyanakkor a polgári jogok védelmére irányuló mobilizáló és tiltakozó tevékenység a jogállamiság biztosította legális keretek között lényeges tartalmi és formai változásokon megy keresztül.

Hasonló dinamika figyelhető meg a Fidesz alapításában közreműködő *szakkollégiumi mozgalmak* változásaiban is. Az egyetemeken és főiskolákon a nyolcvanas években kialakult öngazgató társadalomtudományi szakkollégiumok az ifjúság társadalmi-politikai tiltakozásának szervező kereteivé váltak a „kádárizmus” válságának időszakában: országos hálózatokat építettek ki, és széles körű visszhangot keltő kiadványokat, periodikákat jelentettek meg, politikai jelentőségű konferenciákat és találkozókát szerveztek, kapcsolatokat alakítottak ki az akkori mozgalmi szektor más aktoraival, az egyetemi körökkel, a béke-, a környezetvédelmi és az ellenzéki mozgalmakkal. A Fidesz 1988-as megalakulása, majd politikai tevékenysége és az 1990-es parlamenti és önkormányzati választásokon elért eredményei, illetve növekvő politikai támogatottsága a pártban fokozatosan — olykor látványos formában — visszaszorították a „mozgalmi szárnyat”, amely kötődött az ifjúsági mobilizáció és politikai tiltakozás eme hagyományához. A szakkollégiumok mobilizáló és politikai tiltakozó funkciói visszaszorulnak, illetve eltűnnek a jogállamiság feltételei között, a korábbi politizáló generációk pedig intézményesítik tiltakozó potenciáljukat. Az ifjúság mobilizációs potenciáljért a magyar demokráciában a legkülönbébb politikai szervezetek és mozgalmak versengenek, amelyek többnyire „kiviszik” a felsőoktatási intézményekből, a szakkollégiumokból a mobilizációs, illetve tiltakozási potenciált, leszámítva a felsőoktatáspolitikai elleni tiltakozást, amely a stabil demokráciákban is a felsőoktatás szervezeti keretei között mobilizálja a diákságot.

A nyolcvanas években látványos politikai tiltakozásokat szervező béke- és környezetvédelmi mozgalmak (Dialógus, Duna Kör) dinamikája lelassult, illetve szerényebb formákat öltött az utóbbi négy évben, de nem a sikeres intézményesedés, a pártszerveződés következtében. Az intézményesítés mellett a konfliktusok szerkezetének átalakulása is előidézhetheti, hogy a tiltakozási potenciál csökken, vagy bizonyos esetekben akár eltűnik, alatta marad a politikai „ingerküszöbnek”, a nyilvánosság nem érzékeli.

A békemozgalmak szektorában nemzetközi, főleg regionális, európai „apályról” beszélhetünk, miután a bipoláris világrendszer megszűnésével összeomlott a nagyhatalmak kölcsönös elrettentésén alapuló biztonságpolitikai rendszer. Az új helyzetben fellángolt európai szubregionális konfliktusokban a békemozgalmak nehezen tudnak szélesebb politikai koalíciókat kialakítani egyértelmű békepolitikai programok körül, és a hatalmon lévők békepolitikájával szembeni világos alternatívák megfogalmazása is bonyolultabbá vált. A nyolcvanas évek békemozgalmai a leszerelés, a fegyverkezés befagyasztása céljával mindkét rendszerben jelentős mozgósító és tiltakozási potenciált vonultattak fel, mára ez a lehetőség megszűnt számukra, legalábbis Európában. Továbbra is léteznek és életre kelnek antimilitarista, erőszakellenes mozgalmak, amelyek a fegyverkezés és az erőszak társadalmi-politikai formái ellen tiltakoznak és mobilizálnak, ilyenek Magyarországon is fellelhetőek közvetve vagy közvetlenül több mozgalmi kezdeményezés és szervezet célkitűzéseiben (pl. Hadkötelezettséget Ellenzők Ligája, Alba Kör, vallásos szolgálatmegtagadó csoportok, Alternatív Hálózat, Feminista Hálózat, Tégy a gyűlölet ellen), a nyolcvanas évek alternatív békemozgalmi hagyományainak folytatásaként. De a nemzetközi politika átalakulása következtében a mai erőszakellenes és antimilitarista mozgalmak számára nem létezik olyan közös biztonságpolitikai célkitűzés — mint a nyolcvanas években a két nagyhatalom atomarzenáljának leépítése —, amellyel szélesebb társadalmi mobilizációt és politikai tiltakozást szervezhetne meg.

A hazai környezetvédő, „zöld” mozgalmak esetében a nyolcvanas években speciális helyzetet jelentett a Bős-Nagymaros vízlépcső körüli központi konfliktus, amely egyben alkalmas volt a kádári rendszer uralkodó elitje, intézményei, valamint a társadalom közötti konfliktus artikulálására is, és így átmenetileg szélesebb politikai tiltakozást mobilizált. A vízlépcsővel kapcsolatos kormányzati politika megváltozásával, amely már a Németh Miklós kormányzat alatt, 1989 első felében bekövetkezett, ennek a konfliktusnak a jellege átalakult. Már nem a társadalom és az „állam” között állt fenn, hanem elsősorban külpolitikai térre terelődött, az osztrák, illetve főleg az eltérő és ellentétes szlovák igényekkel szemben artikulálódott. Így nem teszi lehetővé a politikai tiltakozás szélesebb körű megszervezését, mivel a konfliktus „címzettjei” többé már nem, vagy nem elsősorban a magyar politika aktorai. A civil politikai tiltakozás számára nem jelent többé „húzóerőt” a konfliktus, mivel államközi, illetve nemzetközi politikai és jogvita formáját öltötte, amelyet az állampolgári csoportok nem vagy alig képesek befolyásolni. Továbbra is léteznek olyan tiltakozó csoportok Magyarországon és külföldön (pl. Lipták Béla nemzetközi és hazai akciói illetve szervezetei, a

Duna Kör és különféle utódszervezetei), amelyek erre a konfliktusra mobilizálnak tiltakozást, ez azonban az utóbbi négy évben már nem elsősorban kollektív tiltakozó cselekvésekben nyilvánul meg, hanem inkább szakértői, propaganda és információs tevékenységet jelent.

A magyar környezetvédelmi tiltakozások számára a nyolcvanas években és azután sem vált központi jelentőségűvé, vagy egyáltalán jelentőssé az atomenergia civil felhasználásának ellenzése, amely a nyugat-európai ökológiai mozgalmak politikai szereplését nagyban előmozdította. A környezetvédelmi tiltakozási potenciál továbbra is jelen van Magyarországon, de — központi konfliktus és hatékony országos politikai mobilizációs hálózatok híján — ritkán nyilvánul meg olyan, a szélesebb közvéleményt is megmozgató figyelemfelkeltő politikai tiltakozásban, mint például 1993-ban a „Föld napja” alkalmából rendezett demonstrációk, illetve az a tüntetés, amelyet az M 7-es autópályára a Bocskai úti általános iskola előtt kivezető út építése ellen szerveztek. Hogy a környezetvédelmi mozgalmak számára a „csendesebb”, „pragmatikusabb” munka, avagy a látványos politikai tiltakozás fontosabb-e, azt nem feladatunk itt vizsgálni, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a mai politikai tiltakozásokon belül viszonylag marginális e mozgalmak szerepe a nyolcvanas évek dinamikus felfutásához képest.

Mint ez a rövid, szelektív áttekintés megmutatta, a Kádár-korszak bomlásának idején aktív politikai tiltakozási és mobilizációs potenciálok az elmúlt négy évben nem játszottak központi szerepet az új politikai konfliktusokban. Ennek oka egyrészt a *politikai keretfeltételek* megváltozása, ami bizonyos tiltakozó mozgalmak és csoportok számára lehetővé tette a sikeres pártszerveződést, másrészt a *politikai konfliktusok szerkezetének átalakulása*, amely új témákat állít előtérbe, illetve a korábbi témák új megközelítését teszi szükségessé. Ezek a folyamatok persze problémákat és konfliktusokat idéznek elő az átalakuló mozgalmi szervezetekben, mint azt a különböző politikai pártokon belül a „mozgalmi szárny” körül támadt felszültségek mutatják. A *rendszer váltást aktívan elősegítő mozgalmak maguk is átalakulásra kényszerülnek a maguk teremtette új feltételrendszerben*. Ez a kihívás sok korábbi tapasztalatot, módszert, akcióformát „hagyománnyá” szelidít nagyon rövid idő alatt, és ezt a mozgalmaknak, ha az új feltételek között is talpon akarnak maradni, el kell fogadniuk. Új utakat kell keresniük, ami nem mindig könnyű, márcsak azért sem, mert személyes és kollektív konfliktusok és kudarckok forrásává válhat. *Míg a korábbi tiltakozási potenciálok átalakulnak, vagy esetleg eltűnnek, addig az új konfliktusok mentén új tiltakozási potenciálok keletkeznek.*

Mobilizáció a demokráciában

A rendszerváltással a társadalmi mobilizáció és a politikai tiltakozás új keretfeltételei alakulnak ki. *Nyilvános működés, legális keretfeltételek, a gazdasági és a politikai piacon folyó konfliktus és konkurencia helyzete* határozzák meg a mozgalmak műkö-

dését. Az egyenlően garantált jogi-politikai keretfeltételek között a mozgalmaknak többé nincs közös ellenfele az elnyomó és ellenőrző „pártállam” formájában, hanem a különféle társadalmi-politikai tiltakozások különféle „címmettek” találhatnak, és a tiltakozási potenciálok akár egymással szemben is érvényesülhetnek. A mozgalmak és az ellenmozgalmak konfliktusa megjelenik az utóbbi négy évben Magyarországon, például az abortusz szabályozása körüli mobilizációkban, a médiák ellenőrzésével kapcsolatosan, a rasszizmus–antirasszizmus ellentétében, vagy a vallásszabadság és az egyházaknak járó állami támogatás vonatkozásában. A mozgalmak tiltakozásának címetjei persze nem mindig és nem is kizárólag az „ellenmozgalmak”, hanem a legkülönbébb társadalmi-politikai szervezetek.

A mozgalmak és a szervezetek a magyar demokráciában versengenek is egymással a társadalmilag-politikailag releváns konfliktusokban mobilizálható tiltakozási potenciálokért, ezek ugyanis komoly politikai erőforrást jelentenek. Így például az agrárszektorban az átalakulás problémái miatt mobilizált gazdák elégedetlenségét több politikai szervezet és mozgalom kíséri meg alternatív programokkal és szervezeti formákkal tiltakozássá szervezni.

A konkurencia persze mindig megszüli a kooperációt is. Így a nyolcvanas évek mozgalmi szektorát is jellemző informális hálózatok fennmaradnak, sőt továbbfejlődnek és formális szervezeti kereteket nyernek a demokráciában. Ilyenek például a különféle alternatív mozgalmi szervezeteket koordináló Alternatív Hálózat, avagy a feministák csoportjait egyesítő Feminista Hálózat, de a magukat nem „hálózatnak” hanem másként nevező szervezeti egységek (pl. Környezet- és Természetvédők Szövetsége) is a mozgalmak és mozgalmi szervezetek hálózatait fogják össze. A mozgalmak rendelkezésére álló szűkös anyagi és személyi erőforrások, valamint a tiltakozási potenciál együttes mobilizálásából fakadó előnyök lehetővé, sőt szükségessé teszik a kooperatív-koordinatív szervezeti formákban történő együttműködést a különféle hasonló profilú és orientációjú mozgalmak között. Mozgalmi hálózatnak tekinthető a Demokratikus Charta is, amely különféle informális csoportok és formális szervezetek egész sorát fogja össze egy-egy kiemelkedő konfliktusra szervezett tiltakozó aktsban, sőt akár a „hálózatok hálózatának” nevezhetnénk, amely különféle önálló hálózatok kapcsolatrendszeréből felépülve mobilizálja tiltakozási potenciáljukat.

A Kádár-rendszer politikai-adminisztratív eszközökkel akadályozta és nehezítette a *hálózatok* kialakulását, hiszen azok képesek az elszórt és önmagukban nem elég erős tiltakozási potenciálok együttes mobilizálására. A tiltakozásra szerveződött hálózatok így csak informálisan és illegálisan létezhetek, intézményesítésük az egyesülési és gyülekezési jog intézményes biztosításával a demokratizálódás fontos lépője volt.

A tiltakozó hálózatok határai nem azonosak az országhatárokkal. A *nemzetközi hálózatok*, és a rajtuk keresztül elérhető források mobilizálása elleni küzdelem a Kádár-rendszerben a mozgalmi aktivitás politikai-adminisztratív ellenőrzésének egyik fő feledata volt (pl. a békemozgalmak, a polgárjogi mozgalmak, a magyar kisebbségekkel szolidarizáló mozgalmak, az emigráns szervezetek vagy akár a jogamozgalmak

kapcsán). Az egyesülési és gyülekezési jog intézményesítése a pártok, érdekszervezetek, egyesületek és mozgalmak számára egyaránt szabályozott lehetőségeket teremtett arra, hogy ekapcsolódjanak vagy a nemzetközi kiterjedésű, regionális — elsősorban európai — és globális tiltakozó hálózatokba. Például a Greenpeace, az Amnesty International, az ENSZ vagy az EK égisze alatt működő és más jogvédő, karitatív, környezetvédelmi, feminista, homoszexuális, vallási, antirasszista avagy békeszervezetek sokasága tart fenn kapcsolatokat magyarországi szervezetekkel az utóbbi négy évben, segíti munkájukat és szervez velük közös akciókat.

Az elmúlt négy évben új problémadimenzióként jelent meg a politikai tiltakozással kapcsolatosan a *legalitás* és a *legitimitás* problémája. A „szocialista” rendszerek „mozgalmi monopóliumot” biztosítottak az uralkodó politikai irányzat számára, ezzel szemben a mobilizációt és politikai tiltakozást, az nem az egyedül legális „pártállami” keretek között zajlott, bűncselekménnyé nyilvánították, illegálisnak tekintették. Magyarországon a „kádárizmus” időszakában a mindvégig fenntartott büntetőjogi tilalom ellenére de facto bizonyos tolerancia érvényesült a politikai tiltakozással szemben, ami jól érzékelhető, ha a magyar helyzetet a többi „szocialista” ország keményebb vonalával vetjük össze. A nyugati demokráciákban intézményesített pluralizmus értékrendje szempontjából e tiltakozások legitimitásához természetesen nem fért kétség. A „szocialista” jog mércéi nem szolgálhattak a politikai tiltakozás legitimitásának mércéjéül, hiszen eleve büntetni rendelték minden másságot, eltérést az uralkodó politika monopóliumával szemben.

A mobilizáció és a politikai tiltakozás jogállami szabályozása, a gyülekezési és egyesülési jog intézményesítése új helyzetet teremtett a politikai tiltakozás legalitásának és legitimitásának viszonyában. A legális és az illegális, a jogellenes és a jogszerű tiltakozások érvényét a tiltakozók ma már nem vonhatják magától értetődően kétségbe valamiféle magától értetődő „civil” legitimitás talaján, hanem az „állampolgári engedetlenség” mércével kell igazolniuk, hogy mennyiben illegális, milyen alapon tartják legitimnek tiltakozásukat. A polgári engedetlenség a demokrácia elveihez hű, azonban az állam konkrét jogszabályait és döntéseit opponáló egyének és csoportok tiltakozó magatartása, amely magába foglalja a korlátozott szabályszegést, de feltételezi a demokratikus alapintézmények elfogadását.

A társadalmi-politikai tiltakozás a demokratikus rendszerekben, az alkotmányos jogállam feltételei között sem illeszkedik minden esetben maradéktalanul a fennálló jogintézmények keretei közé, mint azt az elmúlt négy év tapasztalatai megmutatták. Így például az 1990-es taxisblokád alkalmazásával a jogszabályok nyilvánvaló megsértése ellenére az állam a politikai kompromisszum érdekében korlátozta büntetőhatalmának érvényesítését. Különbőféle társadalmi mozgalmak akcióiban és kampányaiban gyakran előfordul az államilag kikényszeríthető kötelezettségek megszegésére (pl. a televíziós előfizetési díj kiegyenlítésének megtagadására a médiaügy kapcsán, a magasabb kamat befizetésének megtagadására a lakástartozások kamatemelésekor, avagy a hadkötelezettség feltétel nélküli elutasítására) való felhívás. Több esetben történt felhívás az egyesülési, de főként a gyülekezési jog kerete-

inek megsértésére, illetve áthágására a tiltakozás során, amikor például 1993-ban a Föld Napján a környezetvédők egyes csoportjai szerveztek demonstrációt a Városligeten átvezető M 3-as útnál, amikor ugyancsak a környezetvédők 1993-ban a Bocskai úti általános iskola védelmében tiltakoztak az M 7-esre kivezető út légszennyező hatása miatt.

A *politikai erőszak* alkalmazása nem volt jellemzője a kollektív tiltakozó cselekvéseknek az utóbbi négy évben Magyarországon. Ugyanakkor elég nagy számban történtek súlyos kimenetelű, halált vagy testi sértést okozó politikai motivációjú erőszakos cselekmények, amelyeket elsősorban a skinhead szubkultúrák hajtottak végre rasszista céljaik érdekében, e célok nyilvános megjelenítésére. Hasonlóan a politikai erőszakot alkalmazó tiltakozó szubkultúráknak a nyugati demokráciákban szervezett akcióihoz, néha itt is fenyegetően megjelennek ezek a csoportok az ellenmozgalmak, a Demokratikus Charta, avagy a cigány szervezetek tüntetéseinek periferiáján is. Ezek a jelenségek azonban nem jellemzik a mozgalmi szektor politikai tiltakozásának egészét, marginális jelentőségűek, a tiltakozó csoportok túlnyomó többsége elfogadja és betartja az egyesülés és a gyülekezés szabályait, és elutasítja a politikai erőszak alkalmazását. Léteznek, az utóbbi négy évben is alakultak különféle antirasszista és antifasiszta, illetve erőszakellenes csoportok és mozgalmak, amelyek kifejezetten a rasszista motivációjú politikai erőszak ellen tiltakoznak (tevékenységüket jól dokumentálta az 1993-ban az ELTE Egyetemi Színpadán a különféle szervezetek és mozgalmak hálózatának együttműködésével megszervezett „Antirasszista Hét” rendezvénysorozata). A rasszizmus erőszakos politikai tiltakozása a nyugat-európai demokráciák tiltakozási kultúrájában is jelenlévő, sőt talán felerősödő tendencia, ennyiben a magyar politikai kultúra itt bizonyos regionális tendenciákat ötvöz bizonyos saját korábbi — a demokrácia és a jogállam szempontjából kontraproduktív — hagyományaival.

Új politikai mozgalmak Magyarországon

Az új demokrácia első nagy mobilizációja és tiltakozása volt az 'in. *taxisbloká*d 1990 októberében. Az üzemanyagárak hirtelen és jelentős emelése ellen tiltakozó személy- és teherfuvarozók („taxisok”), illetve a hozzájuk csatlakozó gépjármű-tulajdonosok és állampolgárok széles körének részvételével lezajlott bloká

d több napra megbénította Magyarország teljes közlekedési hálózatát. A konfliktus mobilizálta a politikai rendszer összes aktorait, és a politikai-adminisztratív reakciók igen változatos formáit váltotta ki. A széles körű mobilizáció és a kiélezett konfliktus a politikai tiltakozást a társadalmi elviselhetőség határáig fokozta. Az Érdekegyeztető Tanács bevonásával sikerült a tiltakozók és a kormány kölcsönös kompromisszuma révén a konfliktust megoldani. A tiltakozásban elsődlegesen mobilizált foglalkozási csoport szélesebb társadalmi-politikai elégedetlenséget artikulált, a társadalom jelentős részének támogatását élvezte.

A közlekedési blokád a nyugati democráciákban elterjedt akcióforma különféle, elsősorban hivatásos fuvarozói, de agrárérdekek melletti tiltakozásra, és ismerünk hasonló jelenségeket a kelet-európai új democráciákból is. A magyar taxisblokádot az teszi egyedivé, hogy mivel szélesebb társadalmi-politikai elégedetlenséget és tiltakozást artikulálta jelentősége messze túlmutatott a kezdeményező foglalkozási csoport érdekeinek horizontján, és a piacgazdaság kiépülésének egy sor szociális következménye elleni tiltakozásként központi jelentőségű konfliktussá lépett elő.

Az 1991 óta aktív *Demokratikus Charta* az új típusú „polgárjogi ellenzék” mobilizációjának formája és tiltakozásának szervezője. Akciói periodikusan ismétlődnek az emberi és polgári jogok területén fellépő új meg új konfliktushelyzetek kihívására. Működésének ezt a sajátosságát jól szemlélteti a Charta és az egykori demokratikus ellenzék egyik képviselőjének, Konrád Györgynek a hasonlata az „esernyőről”, amelyet csak akkor kell kinyitni, ha „eső” van, azaz ha a Charta által deklarált demokratikus és szociális értékeket veszélyek fenyegetik, ha ellenmozgalmak, ellentendenciák kétségbe vonják, megsértik. A Charta akciói a politikai tiltakozás „ellenzéki” hagyományain, illetve az európai és a globális „civil” mozgalmak mintáin épülnek fel, aláírásgyűjtést, kulturális és politikai gyűléseket, tüntetéseket, felvonulásokat, deklarációkat és petíciókat ölelnek fel nemegyszer jelentős tömegeket mozgató akcióformái. A Chartát támogatták bizonyos ellenzéki politikai pártok is. Ez a jelenség ismert a nyugati democráciákban is: széles koalíciókat tömörítő „civil” mozgalmak esetén még a kormányhoz közel álló politikai irányzatok, sőt magas rangú állami vezetők is tüntetnek a polgári jogok érdekében (pl. Ausztriában vagy az NSZK-ban).

1992–1993-ban jelentős konfliktusra mobilizált tiltakozást a legkülönbélebb akcióformákkal a *Létminimum Alatt Élők Társasága* (LAET). Az általában a nem eléggé „szociális” elkötelezettségű gazdaságpolitika, a szociálisan „felelőtlen” társadalmi-politikai elit ellen fellépő mozgalmi szervezet legintenzívebb tiltakozó kampányát az általános forgalmiadó (ÁFA) teljes körű és a szociális szempontok szerinti differenciálást nélkülöző bevezetése ellen szervezte meg. Az éhségstrájktól a népszavazási kezdeményezésig és az adófizetés megtagadásának gondolatáig fejlődő mozgalom dinamikája egy ponton megszakadt, s a szervezet, valamint tiltakozása 1993 elejétől eljelentéktelenedett. A kezdeti lendület megtörése sokféleképpen értelmezhető; okai lehetnek a radikalizálódás veszélye, a vezetés válsága, a célok és stratégiák újrafogalmazására való képtelenség, a merev kötődés egy bizonyos követeléshez, a különféle platformok leválása és önállósodása, a médiák támogatásának csökkenése a látványos tiltakozó akciók híján. Az azonban a LAET kudarca ellenére is bizonyos, hogy — a piacgazdaságra való átmenet szociális konfliktusai következtében — a téma mozgósító és konfliktuspotenciált biztosító jellege egyáltalán nem szorult vissza. Jóllehet a LAET mint szervezet továbbra is létezik, nem képes az ÁFA-kampány lezárulása óta a szociális tiltakozás hatékony és szélesebb körű megszervezésére. Más hátrányos helyzetben lévő csoportok kampányai — mint például a Nyugdíjasok Országos Egyesülete a villanyáram kikapcsolására felhívó akciója — sem értek el számottevő hatást. Azonban a szociális alapú konfliktusok és elégedetlenség látns

tiltakozási potenciálja továbbra is jelen van a magyar társadalomban, és megfelelő mozgalmi szervezet révén manifesztálté tehető.

Az új magyar demokrácia egyik lényeges és központi konfliktusa, az ún. *média-ügy*, vagy néha „háborúként” emlegetett komplexum, mozgalmak és ellenmozgalmak keletkezésének és politikai tiltakozásának forrásává vált, elsősorban 1992–1993 folyamán. A „nemzeti radikális” mozgalmak és csoportok, köztük az egy ideig az MDF szervezeti keretei között működő, Csurka Istvánhoz kapcsolódó csoportok, a Hankiss Elemér és Gombár Csaba elnökökkel megszervezett „liberálbolsevista” tömegkommunikáció rendszere ellen tiltakoztak, legális és féllegális demonstrációkkal, éhségsztrájkokkal, petíciókkal stb. Amikor viszont a kormányzat a médiatörvény parlamenti elutasítása ellenére aktívabban kezdte érvényesíteni médiapolitikáját, akkor a saját pozícióit védeni és érvényesíteni kívánó „ellentábor” laza hálózata mobilizálódott és fejtett ki politikai tiltakozó tevékenységet. Egyetemisták, a Demokratikus Charta, a médiákban dolgozókat tömörítő foglalkozási szervezetek, a Nyilvánosság Klub és más egyesületek, a Független Gondolkodók Egyesülete, a műveik sugárzását nem engedélyező művészek tiltakoznak a tüntetés, a nyilatkozatok és elemzések, a különféle „ellenkulturális” manifesztációk (egyetemisták régi televíziós és rádiókészülékekből épített „objektje”) révén a kormányzatnak a médiákat törvényes felhatalmazás híján befolyásoló politikája ellen. Mindkét „tábor” mobilizációja a tiltakozási formák széles körére terjedt ki, és jelentős visszhangot váltott ki a közvéleményben.

Az utóbbi négy évben megnyilatkoztak — a politikai tiltakozás területén kialakult korábbi magyar hagyományokhoz, és a kortárs nyugat-európai demokráciákban követett gyakorlathoz hasonlóan — az ún. *agrártiltakozás* különféle alanyai. A mezőgazdasági érdekek védelmére 1993. őszén szervezett látványos agrárdemonstrációban is szervezetek sokasága vett részt, de ez az akció nem egyedi eset, hanem az évek óta periodikusan ismétlődő tiltakozások sorozatának egyik nagy horderejű és új eleme. A mezőgazdaság „kapitalista átszervezése” során támadt gazdasági-szociális konfliktusok sokasága összekapcsolódik a világ, illetve az európai piacra való nyitás problémáival, és együttesen indukálják a legkülönbébb társadalmi-politikai szervezetek tiltakozását az „agrárius” érdekek és célok védelmében. A demonstrációk szervezése mellett eddig még kevésbé terjedtek el a Nyugat-Európában széles körben alkalmazott „keményebb” tiltakozási formák, mint például mezőgazdasági gépekkel történő útelzárások a forgalom akadályozására, vagy termékek ingyen osztogatása, illetve megsemmisítése. A különféle tiltakozásokban részt vevő mezőgazdasági érdekvédő szervezetek a Torgyán József vezette kisgazdapárttól a Nagy Tamás vezette Agrárszövetségig a politikai paletta különféle irányzatait ölelik fel.

A béralkuk és konfliktusok során alkalmazott munkavállalói akcióforma, a *sztrájk* is a politikai tiltakozás eszközévé váhat, jóllehet, a „politikai sztrájk” tilalmas dolog. A közellátási és közforgalmi dolgozók, illetve a közalkalmazottak sztrájkjai politikai jelentőségre tesznek szert az „érintett” fogyasztói kör széles volta, illetve a közérdeklődés következtében. Így az ilyen sztrájkokat kilátásba helyező béralku, a figyelmeztető sztrájkok, vagy például a közalkalmazottak esetében a tárgyalási pozíció megerősíté-

sére alkalmazott nyilvános demonstrációk a politikai tiltakozás körébe tartozó jelenségek, még akkor is, ha a jogszabály a politikai sztrájkot nem ismeri el. A szakszervezetek és más professzionális érdekvédelmi szervek az utóbbi négy év politikájában gyakori szereplői a társadalmi-politikai jellegű tiltakozásoknak, a béralkukon túlmutató, különösen, amióta az érdekképviselések helye és szerepe a társadalombiztosítási választások révén stabilizálódhatott a politikai rendszerben.

Új konfliktust és új mobilizációs formát jelent az 1993 folyamán kialakult konfliktus a *kisegyházak jogállása és állami támogatása* körül. A Németh Géza lelkes szervezésében és vezetésével Magyarországon is megjelent „anti-kultusz” mozgalom — a „destruktív” vallási közösségek elleni propagandával és lobbizással, valamint a keresztény szellemiséget képviselő politikai pártok egy részének támogatásával — megkérdőjelezte a rendszerváltás utáni liberális szellemű gyülekezeti és a lelkiismereti szabadságra épülő intézmények bizonyos, „túlzó” elemeit. Az állami támogatás megvonása bizonyos kis létszámú, a keresztény pártok egy része által destruktívnak minősített felekezetektől, közösségektől, illetve a vallás és lelkiismereti szabadság törvényi alapjainak újragondolására ösztönző törekvések, az „egyház” jogi státusának átfogalmazása társadalmi méretű, a sajtóban és a szélesebb nyilvánosságban folyó vitát, illetve mindkét oldalról politikai színezetű tiltakozást is eredményeztek.

A megtámadott vallási közösségek, a „Krishna Tudatú Hívők”, a „szcientológia”, illetve a „Moon” követői, vagy a „Jehova Tanúi” a jogi igényeik érvényesítésére tett lépések mellett utcai demonstrációkat, demonstratív jótékonykodást, nyitott napokat stb. szerveztek, csakúgy, mint az ellenkező álláspontot képviselő, az „elcsábítottak” szüleit, hozzátartozóit, valamint a szekták ellenzőit tömörítő mozgalom. A szekták, kis vallási közösségek, illetve a főleg a hagyományos civil keresztény értékek védelmére szerveződő „Kultusz-ellenes” aktivisták konfliktusai az utóbbi évtizedekben integráns részei a nyugati demokráciák mozgalmi szektorának és tiltakozási kultúrájának. Tehát nem valamiféle „magyar specifikumról” van szó, hanem az orientális, vagy a modern nyugati vallási áramlatoktól évtizedeken át hermetikusan elzárt magyar társadalom toleranciájának hirtelen kihívásáról, amely alkalmasint túlzó reakciókat is előidéz, mindesetre erre vall a követelések egy része a vallásszabadság alapjainak, a tolerancia értékeinek megkérdőjelezésével. A szekták és az „anti-kultusz” mozgalom konfliktusa normális jelenség a vallási pluralizmusra épülő modern társadalmakban. Az persze ritka eset, hogy ez a konfliktus politizálódik; ennek oka nálunk a már említett, késleltetett és gyors kihívásra érkező erőteljes reakció. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a korábbi talápszalat, a kis közösségek politikai üldözése a Kádár-rendszerben (a Krishna hívők, illetve a jehovisták esetében), a konfliktus „repolitizálódása” ellen hat.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az *illegális politikai tiltakozásnak Magyarországon csak marginális szerepe van, és nem kapcsolódik össze szélesebb körű személyek elleni erőszakkal* (legalábbis a nyilvánosan működő tiltakozó csoportok esetében). Az *erőszakmentes, de illegális politikai tiltakozásnak bizonyos formái viszont már megjelentek, ha nem is túl széles körben*. A „demonstrálás kultúrája”

kialakulóban van, kevés, alig ismert ezzel kapcsolatos erőszakos konfliktus a rendőrök és a tiltakozók között. A rendőrség és más államigazgatási szervek együttműködése a tiltakozókkal megfelelő, sőt néha jónak mondható (taxisblokádn, MDF-piac körüli demonstrálások). A legalitás és a legitimitás közötti konfliktusok a demokráciában tanulási folyamatokat indíthantak el, hozzájárulhatnak a tiltakozás kultúrájának fejlődését előmozdító társadalmi konszenzus létrejöttéhez (pl. a polgári engedetlenségről folytatott vita a taxisblokádn kapcsán), amely aligha alakulhat ki tényleges társadalmi-politikai konfliktusok hiányában.

Felhasznált Irodalom

1. A társadalmi mozgalmak elmélete és kutatásuk módszertana

- Csapody Tamás (szerk.) 1991. *Az állampolgári engedetlenség*. T-Twins
- Diani, Mario—Ron, Eyerman (eds.) 1992. *Studying Collective Action*. London: Sage
- Ebert, Theodor 1981. *Gewaltfereier Aufstand*. Waldkirch: Waldkircher
- Eyerman, Ron—Andrew, Jamison 1991. *Social Movements. A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press
- Gamson, William 1975. *The Strategy of Social Protest*. Homewood: Dorsey Press
- Glotz, Peter (hrsg.) 1983. *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Hegedüs Zsuzsa 1991. Társadalmi mozgalmak és változások az öngazgató társadalmakban. *Valóság*, 2.
- Hirschmann, Albert O. 1982. *Shifting Involvements*. Princeton: Princeton University
- 1984. Kivonulás, tiltakozás, hűség. *Szociológiai Füzetek*, 34. Budapest: MM.
- Hobsbawm, E. J. 1973. *Primitív lázadókn*. Budapest: Kossuth
- Klandermans, Bert (eds.) 1989. *Organizing for Change: Social Movement Organizations in Europe and the US*. London: JAI Press
- Klandermans, Bert—Hanspeter, Kriesi—Sidney, Tarrow (eds.) 1988. *From Structure to Action*. London: JAI Press
- Kuti Éva—Marschall Miklós (szerk.) 1991. *A harmadik szektor*. Budapest: Nonprofit KCS
- Marx, Gary T. 1974. The Agent Provocateur and the Informant. *American Journal of Sociology*, (Vol. 80) 2.
- Molotch, Harvey 1979. Media and Movements. In: Zald—McCarthy 1979. 71–94.
- Oberschall, Anthony 1973. *Social Conflict and Social Movements*. Prentice Hall: Englewood Cliffs
- Olson, Mancur J. 1982. A kollektív cselekvés logikája. *Szociológiai Füzetek*, 29. Budapest: MM.
- Pakulski, Jan 1991. *Social Movements. The Politics of Moral Protest*. Melbourne: Longman Cheshire
- Rammstedt, Otthein 1978. *Soziale Bewegung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Raschke, Joachim 1985. *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Campus
- Rucht, Dieter (ed.): *Research on Social Movements*. Campus/Wetview
- Rudé, George 1986. *Forradalmárok, zendülőkn*. Budapest: Kossuth
- Strategy and Identity 1985. New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements. *Social Research* (Vol. 52) 4 (Winter)
- Szabó Máté 1987. Adalékok a társadalmi mozgalmak kutatásához. *Szociológia*, 1.
- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House
- Touraine, Alain 1978. *Le Voix et le Regard*. Paris: Le Seul

Turner, Ralph—Lewis M. Killian, 1987. *Collective Behavior*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
 Zald, Mayer N.—John D. McCarthy 1987. *Social Movements in an Organizational Society*. Transaction. New Brunswick
 Zald, Mayer N.—John D. McCarthy 1979 (eds.) *The Dynamics of Social Movements*. Cambridge, Mass: Winthrop

2. Társadalmi mozgalmak Magyarországon

A. Gergely András 1991. *A pártállam varázstalanítása*. Budapest: MTA PTI
 — 1988. Lokális—ifjúság—civiltársadalmi alternatívák. *Ifjúsági Szemle*, 2.
 Bilecz Endre 1987- A magyar társadalmi mozgalmak fejlődéséről. *Ifjúsági Szemle*, 4.
 Borbándi Gyula 1989. *A magyar népi mozgalom*. Budapest: Püski
 Diczházi Bertalan 1987. Vázlat a társadalmi-politikai körökről, klubokról. *Ifjúsági Szemle*, 3.
 Fehér Ferenc—Heller Ágnes 1989. *Egy forradalom üzenete. Magyarország. 1956*. Budapest: Kossuth
 Győri Péter 1988. Kisközösségi szociális kezdeményezések. In: Szalai Júlia (szerk.) *Arat a magyar*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet
 Harangi László—Kemény Bertalan 1985. *Két tanulmány az egyesületekről*. Budapest: Népművelési Intézet
 Kiss Zsolt Péter 1991. A taxisok hetvenvalahány órája. *Valóság*, 11.
 Korom Mihály 1987. Népi bizottságok, parlamentarizmus és a közvetlen demokrácia Magyarországon 1944–1949. *Politika–Tudomány*, 4.
 Kuti Éva (szerk.) 1992. *A nonprofit szektor Magyarországon*. Budapest: Nonprofit KCS
 Lomax, Bill 1989. *Magyarország 1956*. Budapest: Aura
 Snée Péter 1986. Pőre példa. *Valóság*, 10.
 Sóvári Zsuzsa 1958. ITDK-riport. *Valóság*, 9.
 Szabó Máté 1993. A társadalmi mozgalmak szektora és a tiltakozás kultúrája Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 3.
 Szakonyi Péter (szerk.) 1990. *A blokád*. Budapest: Haas-Singer
 Társadalmi mozgalmak Magyarországon 1987. *Ifjúsági Szemle*, 3. tematikus száma
 Taxis-blokád (tematikus összeállítás). 1991. *Szociológiai Szemle*, 1.
 Taxis-blokád (tematikus összeállítás). 1993. *Szociológiai Szemle*, 1.
 Tóth László 1991. Egy „földalatti mozgalom” hanyatlása és felemelkedése. *Valóság* 9.
 Zinner Tibor 1987. Egyesületek, pártok feloszlása Budapesten 1945–1948. *Politika–Tudomány*, 4.

3. Társadalmi mozgalmak a kelet-európai rendszerváltásokban

Deppe, Rainer—Helmut, Dubiel—Ulrich, Rödel (hrsg.) 1991. *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
 Fricke, Karl Wilhelm 1984. *Opposition und Widerstand in der DDR*. Köln: Wissenschaft und Politik
 Kemecsei Ernő 1982. *Orosz ezredvég. A nemformális mozgalmaktól a politikai pártokig*. Hatodik Síp Alapítvány
 Knabe, Hubertus (hrsg.) 1989. *Aufbruch in eine andere DDR*. Hamburg: Rowohlt
 — 1988. Neue soziale Bewegungen im Sozialismus. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 3.
 Misztal, Bronisław 1993. A tiltakozás politikája—Lengyelország és Magyarország. *Politikatudományi Szemle* 3, 71–94.
 Molnár Miklós 1990. *La Démocratie se Léve á L'Est*. Paris: PUF
 Szoboszlai, György (ed.) 1991. *Democracy and Political Transformation*. Budapest: MPT

— 1992. *Flying Blind*. Budapest: MPT

Tóké, Rudolf L. (ed.) 1979. *Opposition in Eastern Europe*. London: MacMillan

4. Alternatív mozgalmak

Beck, Ulrich 1988. *Gegengifte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp

— 1986. *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp

— 1991. *Politik in der Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp

Brand, Karl Werner 1982. *Neue Soziale Bewegungen*. Westdeutscher, Opladen

Brand, Karl Werner (hrsg.) 1985. *Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Ein internationaler Vergleich*. Frankfurt am Main: Campus

Brand, Karl Werner—D. Büsser—Dieter, Rucht 1983. *Aufbruch'in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der BRD*. Frankfurt am Main: Campus

Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen, illetve Forschungsjournal Soziale Bewegungen tematikus számai

Inglehart, Ronald 1977. *The Silent Revolution*. Princeton: Princeton University Press

— 1989. *Cultural Change*. Princeton: Princeton University Press

Melucci, Alberto 1989. *Nomads of the Present. Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. London: Hutchinson

Miszlivetz Ferenc 1989. *Békák a szárazon*. Budapest: Múzsák

Roth, Ronald—Dieter, Rucht (hrsg.) 1991. *Neue soziale Bewegungen in der BRD*. Bonn: Bundeszentrale

Stamm, Karl-Heinz 1988. *Alternative Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main: Campus

Szabó Máté 1993. *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Gondolat

5. Ökológiai mozgalmak

Callenbach, Ernest 1992. *Ökotópia*. Budapest: Göncöl

Endreffy Zoltán—Kodolányi Gyula (szerk.) 1984. *Ökológiai kapcsolatok*. Budapest: Népművelési Intézet

Faragó Klára—Vári Anna—Vecsenyi János 1990. *Csak ne az én kertembe!* Budapest: MKI

Fisher, Duncan—Clare, Davis et al. 1992. *Civil Society and the Environment in Central and Eastern Europe*. Ecological London: Studies Institute

Lányi Gábor: A kuvik éve. In: Sándor—Kurtán—Vass (szerk.) 1988. *Magyarország Politikai Évkönyve 1988*. Debrecen

Mumford, Lewis 1986. *A gép mítosza*. Budapest: Európa

Sólyom László—Szabó Máté (szerk.) 1988. *A zöld hullám*. Budapest: ELTE

Szabó Máté 1985. *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Budapest: Gondolat

— (szerk.) 1989. *Politikai ökológia*. ELTE. Budapest: Bölcsész Index

— 1992. *Társadalmi mozgalom és politikai változás: a zöldek*. Budapest: PK

Szirmai Viktória 1991. *Ökológiai társadalmi mozgalmaink. Valóság*, 10.

Tamás Pál 1987. *Érdek és kockázatfelismerés*. Vári Anna (szerk.) *Kockázat és társadalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Touraine, Alain et al. 1980. *La prophétie anti-nucléaire*. Paris: Seuil

6. Békemozgalmak

Békemozgalom Magyarországon (vita) 1988. *Ifjúsági Szemle* 1., 4.

Fodor Gábor—Molnár Péter (szerk.) 1988. *Európa csendes? Szakkollégiumi Értesítő*, ELTE Jogász Szakkollégium

- Leif, Thomas 1984. *Die professionelle Bewegung*. Europa. Bonn
- 1990. *Die strategische (Ohn)Macht der Friedensbewegung*. Opladen: Westdeutscher
- Steinweg, Rainer (hrsg.) 1982. *Die neue Friedensbewegung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Szabó Máté 1984. *A „forró ősz”. Békemozgalom, politikai tiltakozás, ellenállás az NSZK-ban*.
Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó
- Tismaneanu, Vladimir (ed.) 1990. *In Search of Civil Society*. New York: Routledge

7. Alternatív életformák, szubkultúrák

- Bíró Dávid 1987. *Ellenkultúra Amerikában*. Budapest: Gondolat
- Kőbányai János 1986. *Beatünnep után*. Budapest: Gondolat
- Wessely Anna 1980: *Ellenkultúra. Világosság*, 8–9.

8. Ifjúsági szubkulturális mozgalmak

- Csepeli György—Kéri László—Stumpf István (szerk.) 1992. *Állam és polgár*. Budapest: MTA PTI
- Gábor Kálmán (szerk.) 1992. *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged: MIHKT
- Gazsó Ferenc—Stumpf István (szerk.) 1992. *Rendszerváltozás és ifjúság*. Budapest: MTA PTI
- Kőbányai János 1986. *A margón*. Budapest: Szépirodalmi
- Körkérdés a fiatalok közösségi kezdeményezéseiről. 1987. *Ifjúsági Szemle*, 3.
- Rácz József 1989. *Ifjúsági szubkultúrák és fiatalok „devianciák”*. Budapest: Magyar Pszichiátriai Társaság
- 1990. A nyolcvanas évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon. *Valóság*, 11.
- 1990. Erőszak mint önvédelem. Marginális ifjúsági szubkultúrák. *Eszmélet*, 112–123.
- Szász János András 1983. Ifjúsági mozgalmak–ifjúsági kultúra. *Valóság*, 4.
- 1987. Nomadizálás, népi kultúra, szabadságélmény. *Ifjúsági Szemle*, 3.

9. Diákmozgalmak

- Chikán Attila (szerk.) É. n. *20 éves a Rajk szakkollégium*. Budapest
- Heider, Ulrike 1984. *Schülerprotest in der BRD*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Pál Tamás 1987. *Próbareform*. Budapest: KISZ KB
- 1992. *Igazlító nap*. Budapest: Iskolapolgár Alapítvány
- Stumpf István 1988. Szakkollégiumok. *Ifjúsági Szemle*, 1.
- Tóth Tamás 1973. *Útkeresés és útvesztés. Diákmozgalmak*. Budapest: Kossuth

